

VITA ANTICUA

№2

КИЇВ
1999

Номер затверджено до друку на засіданні Вченої ради історичного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д.і.н., проф. Гладких М.І. (головний редактор)
к.і.н., викл. Андрощук Ф.О. (відповідальний секретар)
д.і.н., проф. Борисенко В.К.
д.і.н., Залізняк Л.Л.
д.і.н., проф. Крижанівський О.П.
к.і.н., доц. Малєєв Ю.М.
д.і.н., проф. Моця О.П.
к.і.н., доц. Омельченко Ю.А.
к.і.н., ст.н.співроб. Піоро І.С.
ас. Рижов С.М.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н. проф. Буравченков Б.О.
д.і.н. Зубар В.М.

Засновник - "Товариство
Археології та Антропології"

Реєстраційне свідоцтво
КІ № 350 видане 8 лютого 1999 р.
Міністерством інформації України

Оригінал-макет виготовлено
у видавничому відділі Товариства
Археології та Антропології

Адреса редакції: 252030, м. Київ,
вул. Володимирська, 64, ауд. 164

Редактор **Комар О.В.**

Редактор англomовних текстів **Репік Д.В.**

Художнє оформлення **Піоро В.І., Адаменко Д.В.**

Комп'ютерна верстка **Піоро В.І.**

© Товариство Археології
та Антропології, 1999

© Колектив авторів, 1999

Підписано до друку 30.12.99. Формат 60х84/8. Пап. офс. № 1. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 32,5. Наклад 300 примірників.

Друкарня фірми "Есе". Київ, пр-т Вернадського, 34/1.

Синиця Є.В.

Ранньосередньовічні інгумації
в ареалі пенківської культури 98

Комар А.В.

Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы
(вопросы хронологии) 111

Аксенов В.С.

Старосалтовский катакомбный могильник. 137

Комар О.В., Піоро В.І.

Кургани хозарського часу на Луганщині. 150

Тахтай А.К.

Погребальный комплекс хазарской эпохи
из окрестности г. Чистяково Сталинской области 160

Красильников К.І.

Кухонна кераміка та керамічні вироби спеціального
призначення салтово-маяцької культури Середньодонеччя 170

Шилін Ю.

Нове у нумізматиці Караханідів 178

Андрощук Ф.О.

Шведська Бірка та її контакти зі Сходом 194

Готун І.А.

Функціональні особливості неукріплених поселень
Середнього Подніпров'я X-XIII ст. 206

Булгакова В.

Древнерусская печать
второй половины XII в. – первой половины XIII в.
с территории киевского детинца 213

Томілович Л.В.

Наддніпрянська ланка торгового шляху схід-захід
в XIII - середині XVI ст. 215

Зеленко С.М.

Итоги исследований подводно-археологической экспедиции
Киевского университета имени Тараса Шевченко
на Черном море в 1997-99 гг. 223

Тур В.Г.

Археологические исследования средневекового
христианского храма на горе Сюррю-Кая (Карадаг) 235

Карсим І.А.

Розробка проблем церковної археології на археологічних
з'їздах другої половини XIX - початку XX ст. 240

Таран О.

Науково-теоретична діяльність Кабінету Антропології
та Етнології ім. Хв. Вовка при ВУАН 247

Омельченко Ю.А., Данилова Л.

Друга підсистема музейництва (історія, теорія, практика) 251

Список скорочень 258

К.І. КРАСИЛЬНИКОВ

КУХОННА КЕРАМІКА ТА КЕРАМІЧНІ ВИРОБИ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ САЛТОВО-МАЯЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ СЕРЕДНЬОДОНЕЧЧЯ

As a result of exploration of settlements and burial grounds in the Middle Donets region about 200 wares in the shape of the whole forms made of clay were discovered. A considerable part of them is the ceramics of kitchen designation. The examination of earthenware showed it could be divided into types according to technology, designation, dimensions and other parameters. And equally with the discovered pottery stamps on the pots it gives evidence to a well-developed local pottery of the settled prabulgarians.

The wares of special designation add more to the existing information about hand-made productions, holding, way of life of the settling of the around Donets of the VIII-IX centuries

На Середньодонеччі, у басейні річок середньої течії Сіверського Дінця, розвідками, які охопили площу близько 36 тис. кв.км., зафіксовано близько 400 поселень та 40 могильників салтово-маяцької культури. Незначна частина з них вивчена розкопками, інші поки кваліфікуємо як місцеве походження, на яких проведені дослідження пошукового характеру (рис.1). За вищезазначеними даними всі поселення ми поділили на три типи: стійбища, кочовища, селища [Красильников, 1980, с.6-7]. Важливим критерієм їх типології слід вважати й керамічний матеріал з них. Загальна статистична характеристика керамічних комплексів різних поселень у процентному співвідношенні приблизно така (таб.І).

З наведених даних видно, що для кожного типу поселення характерний специфічний набір посуду. Висновок узгоджується з уже висловленим положенням про те, що керамічні комплекси прямо залежні від загального стану господарства і ступеня осіlosti населення степів Сіверського Дінця. [Красильников, 1981, с.110-119].

У похованнях вивчених нами тут же могильників керамічний матеріал диференціюється також нерівномірно (таб.ІІ).

Керамічний комплекс салтівської культури Середнього Подонеччя вже був предметом обговорення. Його, зокрема, подано у спеціальному збірнику, який було опубліковано близько 10 років тому в Угорщині. [Krasilnikov, 1990, с.193-244]. Але доступність матеріалів, поданих у ньому, надзвичайно утруднена вже хоча б через те, що опубліковані вони тільки угорською мовою без будь-яких анотацій чи резюме слов'янською мовою, хоча як ілюстративний каталог він, без сумніву, корисний для салтовознавців.

Ми в даному випадку пішли іншим шляхом. Для найбільш повного і предметного викладу відомого на даний момент керамічного матеріалу з нашого регіону весь комплекс поділено на дві самостійні теми: перша – кухонна кераміка та технологічно близькі з нею ліпні вироби, друга – столовий посуд, тарні та відповідні їм посудини.

У даній статті ми зупинимось на серії знахідок кухонної кераміки, близьких до неї казанів з внутрішніми вушками, невеликої за об'ємом ліпної тари та виробів з глини спеціального призначення.

Фактичний матеріал даної статті такий: 96 одиниць цілих форм горщиків, 81 виріб з глини для господарчо-побутових, ремісничих і спеціальних потреб, 380 дінець із знаками-клеймами. Усе це дає тверді свідчення про форми, технології, орнаментатиці та призначення кожної окремої групи виробів.

Значна частина кераміки зроблена й обпалена саме тут у гончарних майстернях селищ середнього Дінця: біля с.Підгаївка [Красильников, 1976, с.267-274], Новолимарівка на р.Деркул, біля с.Роголик на р.Євсуг [Красильников, 1976, с.60-68].

Вивчення кераміки почнемо з типології. В основі типологізації лежать функціонально-технологічні принципи, розроблені та викладені у ряді праць С.О. Плетньової [Плетнева, 1963, с.2-72; Плетнева, 1967, с.103-134].

Спочатку виділимо основні функціональні групи. Їх чотири: кухонна, столова, тарна й вироби спеціального призначення.

Друга ознака – технологія виготовлення посуду. Вона визначає другу підгрупу. Увесь посуд зроблений в основному двома способами: ліпною технікою – ліпний, та за допомогою гончарного кола – кружжальний. Але частина ліпного посуду підправлялася на ручному колі, через те віднесемо її також до кружжального.

Третя ознака – конкретне призначення посуду. На основі цього визначаємо тип виробу. І, на-

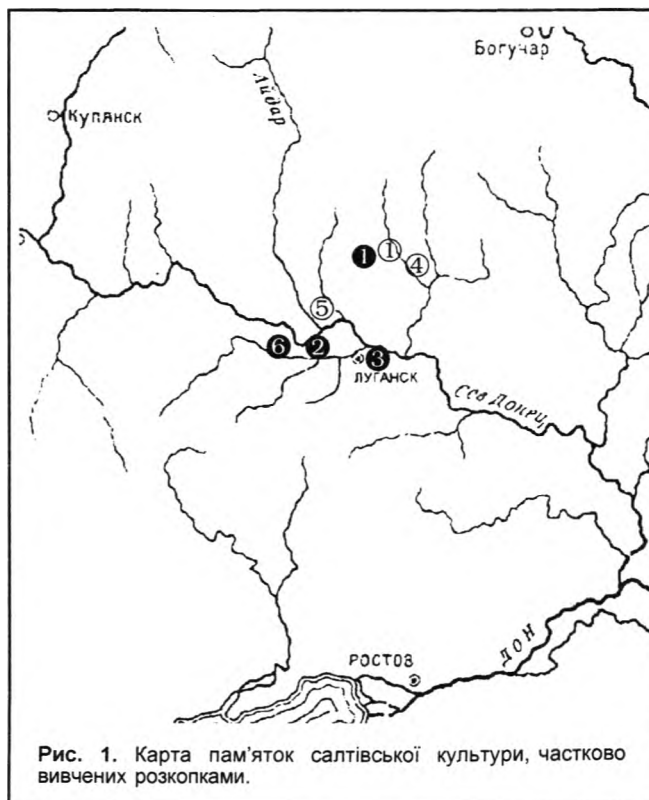

Рис. 1. Карта пам'яток салтівської культури, частково вивчених розкопками.

решті, на основі різних форм однотипних виробів визначаємо підтипи. Типологічні ознаки посуду (типи, підтипи) особливо помітні при кореляванні основних параметрів посудин та складання співвідношень їх пропорцій [Русанова, 1976, с.10-11].

Позначимо необхідні нам параметри індексами: Д – діаметр вінчика, Д1 – діаметр шийки горловини, Д2 – діаметр тулуба, Д3 – діаметр дна, Н – висота посудини, Н1 – висота вінчика, 2 – висота шийки горловини, плечиків, Н3 – висота точки найбільшого діаметра – Д2.

Вичерпну інформацію про форму посудини дають п'ять співвідношень: Н:Д2; Н:Н3; Н:Н2; Д2:Д3; Д:Д3.

Такий підхід дозволяє визначити найбільш характерні для нашої території форми посуду, а також виявити "сторонні" ознаки, деякі технологічні та хронологічні аспекти [Плетнева, 1959, с.212-272; Плетнева, 1962, с.41-44].

КУХОННА КЕРАМІКА.

У керамічному комплексі салтівської культури Середньодонеччя помітно виділяється кухонний посуд. Він переважає вже в шарах кочовищ до 40%, на селищах його 50%, у похованнях до 60%.

За технологією виготовлення кухонний посуд можна поділити на дві підгрупи: ліпний та кружальний, у тому числі підправлений на колі.

1. Ліпна кухонна кераміка (рис.2). У шарах поселень кількість фрагментів ліпного посуду різна – від 0,5 до 27%. До них відносимо: кухонні горщики, корчаги, казани, сковорідки, жаровні та інші вироби, сформовані руками.

Тип 1 – кухонні горщики для приготування їжі – характеризуються нестандартністю форм та керамічного тіста – складом домішок. Очевидно, посуд зроблений різними людьми виключно для домашнього користування.

Шляхом кореляції вдалося виділити два основних підтипи горщиків. Одні з них (підтип А) – приземкуваті, круглободі, інші (підтип Б) – навпаки, більш стрункі, з плавним, помірним профілем стінок. Основні розміри ліпних кухонних горщиків обох підтипів наведені у типолого-технологічній таблиці III. Для визначення найбільш загальної форми горщиків кожного підтипу на основі даних вимірів складемо систему співвідношення пропорцій. Горщики підтипу А характеризуються такими показниками: Н:Д2 як 1:1, 1-1,2; Н:Н3 як 1:0,5-0,6; Д2:Д3 як 1:0,7-0,8; Д:Д3 як 1:0,8-0,9; Д2:Д як 1:0,7-0,8.

Отже, про вигляд горщика підтипу А. Форма тулуба кругла, яйцеподібна, приземкувата з невисоким піддонном, широким дном (рис.2,1-4). Вінця низькі, відігнуті, виразні, іноді орнаментовані скісними надрізами, у профілі вони круглі та сплюснені. Стінки горщиків часто без орнаменту, але по

Група посуду	Стойбища	Кочев'є	Селища
Кухонна ліпна	29,5	18,5	2,7
Кухонна кругова	19,3	36,2	48,5
Столова лощена	4,2	10,2	12,8
Амфори	38,7	24,6	10,9
Тарна	2,2	6,9	16,7
Спеціальна	6,0	3,3	6,9
Інша	0,1	0,3	1,5

Таб. І. Співвідношення різних груп кераміки до типу поселення (у відсотках)

Могильник	Новолимарівка	Жовте	Ст.Луганська	Новодачне
Кількість поховань	44 ямні	28 ямні, 2 катакомбні	5(?) катакомбні	14 ямні, 33 хоз.ями
Кухонна ліпна	1 прим.	2 прим-7,1	1 прим-5,5	2пр.-13,3
Кухонна кругова		14прим-50,3	3 прим-16,6	6пр.-60
Столова лощена	1 фр.	6 прим-21,3	10прим-55,5	4пр.-26,7
Тарна		1прим-3,4 (амфора)	2 прим-11,2 (баклажка)	3 прим.
Спеціальна		5 прим-17,9	2прим-11,2	

Таб. II. Кількість та співвідношення кераміки у похованнях могильників (у відсотках)

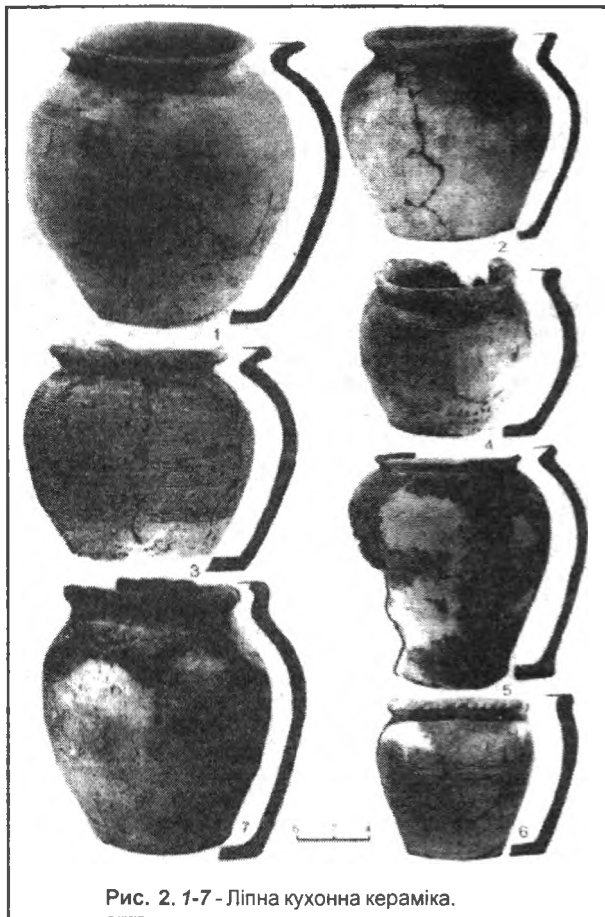

Рис. 2. 1-7 - Ліпна кухонна кераміка.

всій поверхні заглажені, можливо, м'якою травою. Колір світлий, але нерівномірний, з темними плямами – наслідок неякісного випалу. Фактура тіста груба, глина з крупним кварцевим піском, дрібним шамотом, тому стінки горщиків горбкуваті. Товщина їх залежить від величини горщика, але звичайно перебуває у межах 0,6-0,9 см, біля дна до 1,1 см.

Горщики підтипу Б виявляють дещо інші співвідношення висот до діаметрів. Так, Н:Д2 як 1:0,7-0,75; Д2:Д як 1:0,7-0,8; Н:Н3 як 1:0,6-0,7; Д2:Д3 як 1:0,75; Д:Д3 як 1:0,9. Наочність про графік співвідношення пропорцій розмірів ліпного посуду представлена на рис.3. При таких співвідношеннях посудини підтипу Б можна характеризувати як овальні з менш випуклим тулубом, більш високою придонною частиною, стійким дном (рис.2,5-7). Вінця відігнуті, у профілі круглі з насічкою або вм'ятинами. Поверхня стінок горщиків ретельно заглажена, іноді з орнаментом у вигляді прокреслених ліній. Тісто міцне або навпаки рихле, що залежить від домішок. Великий відсоток крупнозернистих домішок надає поверхні горбкуватості. Товщина стінок 0,7-1,2 см. Колір горщиків темний зі світлими плямами нерівномірного випалу.

Таким чином, між горщиками двох підтипів принципово різних відмінностей немає, більш того, між ними простежуються проміжні форми горщиків, які ми називаємо підтипом – В (рис.3,4,7). Усі вони належать до однієї групи побутового посуду донського типу. Виготовляли горщики й користувалися ними, очевидно, давні болгари у VIII – на початку IX століть. Але це відносні дати тому, що хронологія ліпної кераміки донецьких поселень розв'язується в основному стратиграфічно. На поселеннях Підгайки та Новолимарівки ліпний посуд залягає переважно в шарах, які відносяться до періоду існування кочовиць і складає 20-27%. Він же зустрічається у круглих напівземлянках разом з уламками ам-

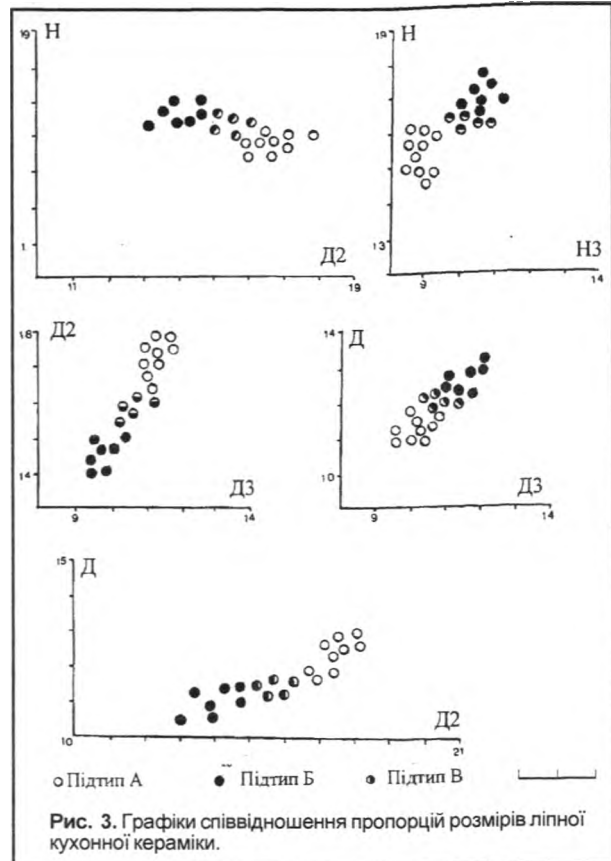

Рис. 3. Графіки співвідношення пропорцій розмірів ліпної кухонної кераміки.

фор, датованих другою половиною VIII – поч. IX століть. Але якась частина посуду (в основному підтипу Б) продовжувала побутовувати й у більш пізній час – навіть у другій половині IX століття.

Тип II. Крім звичайних кухонних горщиків, ліпним способом виготовляли невеликі (12-16 літрів) корчаги (рис.4,1). Про них можна сказати так: висота від 35- до 40 см, сформовані з глини, до якої додано шамоту, подрібненої крейди, кварцевого піску. Фактура сипка, колір темно-сірий, коричневий. Форми корчаг нестандартні, але помітно переважають приземкуваті з дуже випуклими стінками, широкою горловиною та вузьким нестійким дном. Вінця різко відігнуті назовні, прикрашені насічкою. На стінках (їх товщина 1-1,6 см) видно сліди загладження рукою або жмутом трави, іноді видно лінії гребінки.

Тип III. Казани з внутрішніми вушками (рис.4, 2-3). Зауважимо відразу, що на Дінці цей вид посуду не набув широкого розповсюдження. Тільки у нижніх горизонтах поселень зустрічається незначна кількість уламків казанів: у Підгайці – 58 фр., у Новолимарівці – 39 фр., на Рогалиці їх майже зовсім немає. Цілі форми ніде не знайдені, але й на основі уламків вдається реконструювати форму цього посуду. Казани були з невисоким (25-30 см), але широким (до 30-35 см) тулубом і невисоким (3-4 см) вінчиком. Верх вінців плоский або круглий. Напіпні вушка насаджені на внутрішні стінки в 2-3 см від краю вінчика. Форма вушок різна. Частина казанів з цільним масивним вушком, у якому зроблені два отвори – підтип Б з очковидними вушками (рис.4,3); до речі, останні на середньому Дінці зустрічаються частіше. Зроблені казани з глини з домішками крупнозернистого рчкового піску, шамоту. Фактура міцна, обпал рівний, товщина стінок 1,1-1,3 см. У середині й зовні казани заглажені, у верхній частині й по вінчику нерідко нанесений орнамент – гребінчасті смуги на стінках і зубчасті наколи гребінки по вінчику. На поселеннях середнього Дінця каза-

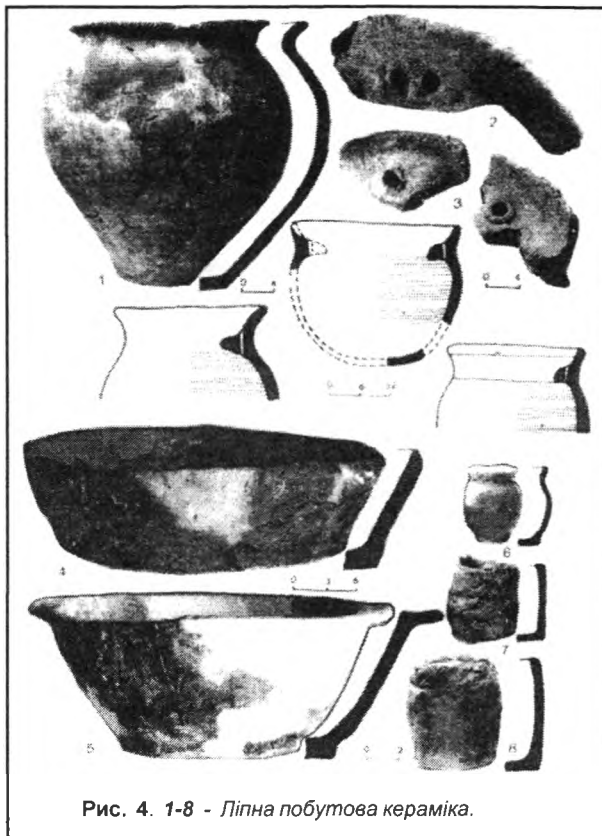

Рис. 4. 1-8 - Ліпна побутова кераміка.

ни з внутрішніми вушками ми також пов'язуємо з праболгарським населенням, яке жило на стійбищах та кочовищах VIII-поч. IX століття. Казани побутують і у подальший період салтівської культури, але тепер їх ремісники формують на гончарному колі.

Тип IV. Сковорідки, як і казани, не були масовим керамічним матеріалом (рис.4,4). За технологією виготовлення сковорідки поділяються на дві підгрупи – ліпні та підправлені на колі, причому процент ліпних значно більший. До складу керамічного тіста входять усе ті ж домішки: шамот, рослинність тому фактура тіста нещільна, але самі вироби міцні, добре обпалені. Діаметри сковорідок 25-36 см, висота їх 6-10 см, вінця прямі, нерівні, іноді прикрашені кривою насічкою та вм'ятинами. Стінки грубі, горбкуваті, товщина їх біля вінчика 0,8-1 см, біля дна до 1,5 см, дно 1,5-1,7 см.

Тип V. Спеціальні кухонні жаровні, які могли використовуватися для приготування м'ясних страв і птиці. Формою жаровні нагадують сковорідки з високими (до 20 см) похилими стінками (рис.4,5), тому верх жаровні дорівнює майже двом розмірам дна. На вінця з протилежних боків дві наліпні ручки. Тісто жаровень дуже грубе, бо як домішки додають крупний шамот, рослинність, крупний пісок. Поверхня дуже горбкувата, колір глини світлий.

Тип VI. Мініатюрні, банкової форми посудинки-іграшки (рис.4,6-8). Трасологічні дослідження відбитків на стінках показують, що їх ліпили діти. Зрозуміло, що вони не могли передати складний профіль горщика, тому форма посудинок дуже проста – баночка. По вогкій стінці діти іноді намагалися наскреслити зображення тварин і птахів. Іграшкові посудинки – рідкісні знахідки, нам вдалося знайти тільки п'ять екземплярів.

2. Кружальна кухонна кераміка.

Кружальний кухонний посуд на салтівських поселеннях середнього Дінця домінує всюди. Так, наприклад, у шарах селищ середини IX століття він складає вже 45% усієї кераміки, а в кухонному

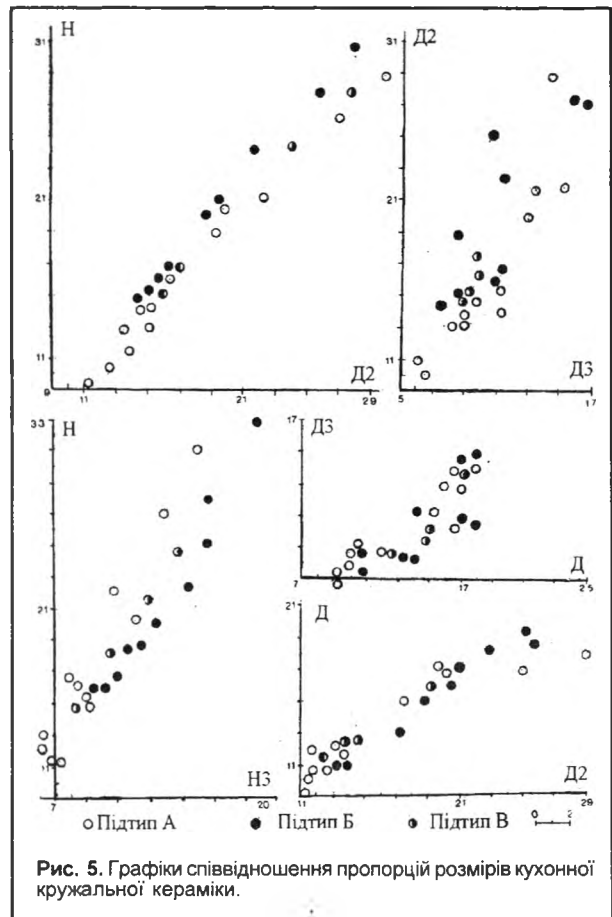

Рис. 5. Графіки співвідношення пропорцій розмірів кухонної кружальної кераміки.

посуді його майже 90%. Кружальна салтівська кераміка вивчена дуже докладно (див. праці С.О.Плетнєвої)[Плетнєва, 1959, с.220-225; Плетнєва, 1963, с.20-24; Плетнєва,1967,с.100-110]. Про кераміку, знайдену на пам'ятниках середнього Дінця, можна сказати так: це невисокі, круглободі горщики з відігнутими круглими у профілі вінчиками, широкими днищами, 10-12% донець з клеймами. Плетніки горщиків часто прикрашені хвилястою лінією, стінки – суцільним гребінчастим орнаментом, вінчики – штампом з 5-7 зубців тієї ж гребінки. Таким чином, зовні посуд виглядає одноманітним, але керамічна маса й особливо пропорції надають йому індивідуальності. Перш за все, за розмірами ми виділяємо три типи горщиків, причому такий поділ має принципово важливе значення, оскільки кожний вид горщика був призначений для приготування певної кількості їжі. У цьому випадку дані про кухонний посуд у поєднанні з іншими джерелами можуть бути використані для постановки питання про склад салтівських сімей. Отже, вид I – малі, висотою до 15 см, вид II – середні, до 25 см, вид III – високі, до 35см. Горщики вище 37 см ми називаємо корчагами (або малими піфосами) і відносимо їх до тарної кераміки. Розміри кожного виду горщиків кружальної кераміки приведені в типолого-технологічній таблиці IV. Співвідношення основних параметрів – висоти (Н) до діаметра тулуба (D2) показують, що для одних горщиків Н:D2 як 1:1,1-1,2, для інших – як 1:0,8-0,85, тобто в першому випадку діаметр тулуба більше висоти на 1,5-3 см, у другому – навпаки, висота більше діаметра на 2-3 см. Другий показник – Н:D3, для одних він як 1:0,5-0,6, тобто точка D2 майже в середній частині висоти горщика, у інших - як 1:0,5-0,6, тобто в першому випадку горщики з широким дном, у другому – дно вузьке і складає іноді тільки половину діаметра тулуба. Графіки співвідношення про-

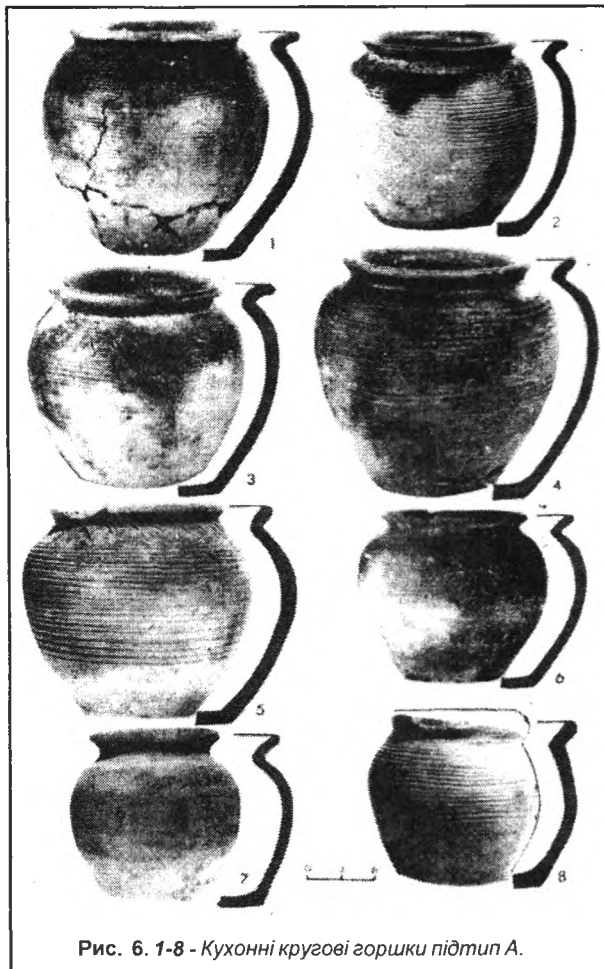

Рис. 6. 1-8 - Кухонні кругові горшки підтип А.

порцій розмірів кружального посуду подаються (див. рис.5).

Отже, з наведених співвідношень ясно видно, що серед кружальних горщиків трьох видів визначились дві форми: перша – кулясті, низькі, позначимо їх підтипом А, друга – круглобокі, але видовжені, більш стрункі – підтип Б. Між ними є проміжні форми – підтип В з ознаками, що властиві як першим, так і другим горщикам. Узагальнимо основні ознаки горщиків обох підтипів.

Підтип А (рис.6,1-8):

1. Широкі горловини, вінця невисокі, профілі їх круглі, овальні, іноді зрізані.
2. Тулуби кулясті, діаметр горщика завжди більше його висоти.
3. Найбільший діаметр тулуба у середній частині горщика.
4. Придонні частини невисокі, дно широке, горщики стійкі.
5. У керамічному тісті кварцевий річковий пісок, дрібний шамот. Камінь, крейда, органіка трапляються рідше.
6. Орнаментовані горщики прямими лініями гребінки. Переважає суцільне покриття стінок, але зустрічається і хвилястий малюнок або зубчастий штамп по вінчику й на плечах.
7. На денцях горщиків видно клейма або відбитки від кола.
8. Обпал нерівний, колір темний, з сірими або коричневими відтінками.
9. Об'єми горщиків коливаються у межах від 0,8 до 5-6 літрів.

Усі перераховані вище ознаки зближують кераміку підтипу А поселень нашої території з керамікою так званого нижньодніського керамічного регіону, вивченого за Саркелом [Ляпушкин, 1958, с.108-

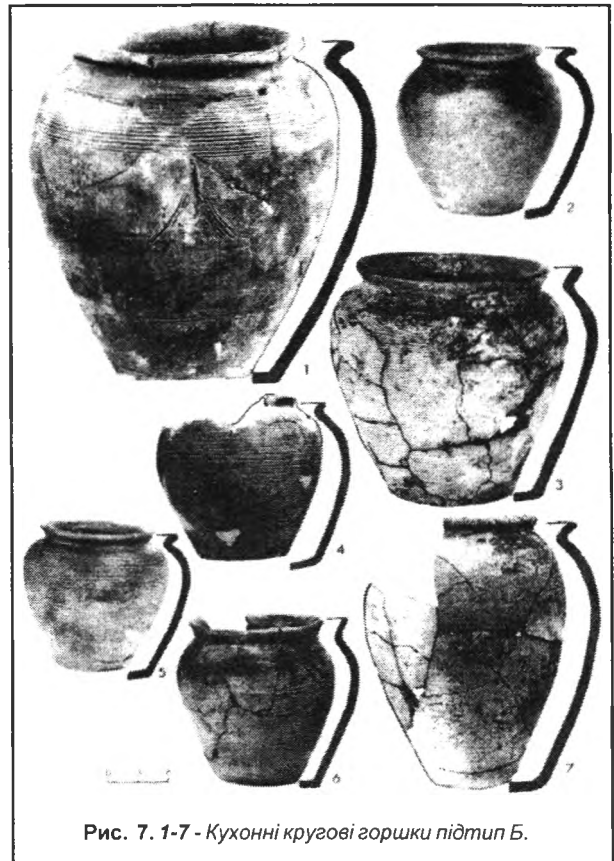

Рис. 7. 1-7 - Кухонні кругові горшки підтип Б.

112] та Правобережному городищу [Плетнева, 1959, с.220-222]. Вони ж зустрічаються як у похованнях Зливкинського могильника [Городцов, 1905, с.212], так і в ямних похованнях могильника біля с.Жовте (№2). Датується кераміка IX століттям.

Підтип Б (рис.7,1-7), йому властиві:

1. Широкі горловини, сильно відігнуті круглі, овальні або складні вінця, орнаментовані зубчастим штампом, хвилястими лініями.
2. Плечики різко переходять у тулуб, прикрашені гребінкою.
3. Висота горщиків більша за діаметр на 2-3 см, Д2 іноді на позначці 2/3 висоти.
4. Придонні частини високі, конусоподібні. Діаметри денця майже наполовину менші діаметрів тулубів. На багатьох денцях є клейма.
5. Горщики сформовані з глини, просіяного піску, дрібного шамоту. Фактура міцна, обпал рівний, якісний, колір темно-сірий.
6. Стінки покриті гострозубими, прямими або хвилястими лініями.
7. Об'єм горщиків від 1,5 до 6 літрів, дрібних посудин серед них майже немає.
8. Уламками й розвалами горщиків підтипу Б, а також іноді й цілими формами заповнені верхні шари в салтівських житлах другої половини IX – початку X століття.

Технологія виготовлення горщиків підтипу Б більш досконала і складна хоча б уже тому, що вони сформовані на колі швидкого обертання. Мабуть, виробництво цього посуду пов'язане з тим періодом історії салтівців, коли гончарна справа виділилась у самостійну ремісничку галузь. Вихідною формою горщиків підтипу Б були форми підтипу А, тому між формами горщиків підтипу А і Б, мабуть, є необхідність виділити проміжний варіант – підтип В (рис.5), (рис.8,1-6). У цілому ж кулястість характерна майже для 90% усього кухонного керамічного матеріалу. Можна вважати, що тут в один

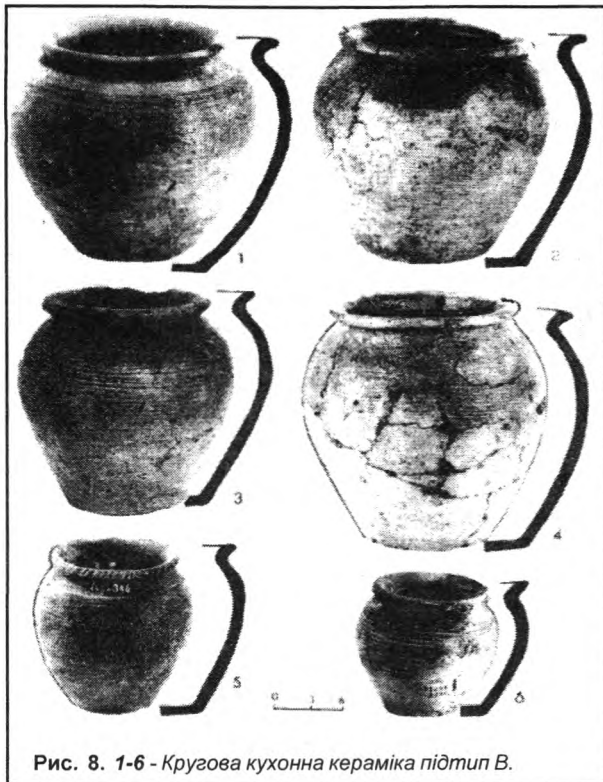

Рис. 8. 1-6 - Кругова кухонна кераміка підтип В.

і той же час та чи не до самої загибелі салтівської культури існували всі три форми – підтипи горщиків.

Важливим джерелом при розв'язанні питань, пов'язаних з організацією керамічної справи на Середньодонеччі, є клейма на денцях посуду. Середній відсоток посуду зі знаками наступний: у кухонному кружальному – 18%. Усіх денечь столово-

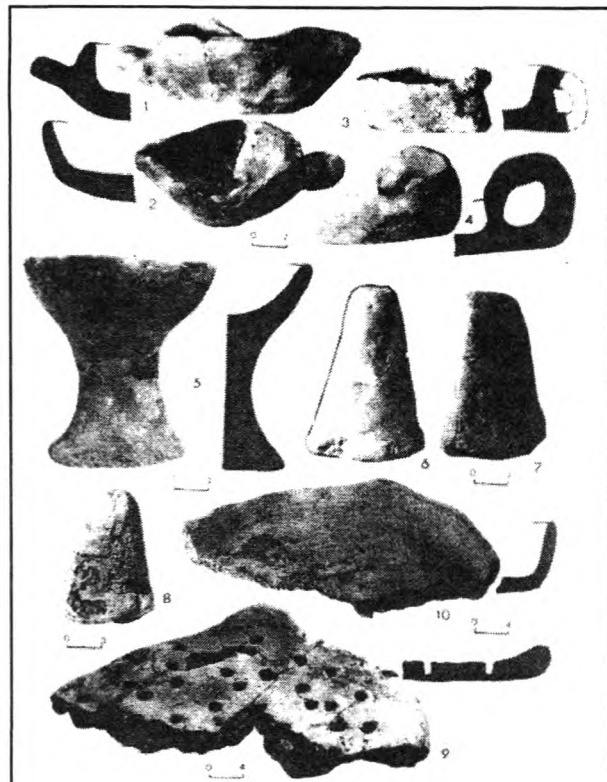

Рис. 10. 1-10 - Липні вироби спеціального призначення.

го лощеного – 6,5%, тарного – 1,5%. Аналіз 38% клейм показав, що вони обмежені 8 типами з повторенням їх у різних варіантах – підтипах. Разом з тим, немало потрапляє знаків-відтисків (від 3 до 25 екз.) однієї й тієї ж матриці. Відзначимо, що в кожному новому підтипі малюнок знака дещо зміню-

Тип	1								2			3			4	5			6			7	8
Підтип	А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	А	Б	В	А	Б	В		А	Б	В	А	Б	В		
Зображення клейм																							

вався, завжди ускладнювався. Тут найбільш розповсюдженими клеймами були зображення кола або хрестів. Наведемо типологію клейм (рис.9).

Тип I – клейма, в основі яких зображено коло – 259 екз., або близько 68% від усіх знаків. Модифікація цього знака дає 8 підтипів.

Тип II – хрестовидні клейма – 30 екз. (7,7%), у трьох підтипах.

Тип III – клейма-штампи, 51 екз. (13,4%), виділяємо три підтипи.

Тип IV – клейма-знаки – зірка, 5 екз. (1,3%).

Тип V – клейма, на яких зображена людина, 15 екз. (4%) – трьох підтипів.

Тип VI – клейма, на яких зображені тварини і птахи, 8 екз. (2,1%) – три підтипи.

Тип VII – відтиски осі гончарного кола, 6 екз. (1,5%).

Тип VIII – інших індивідуальних зображень, 7 екз. (1,8%).

Питання про призначення клейм неодноразово порушувалося й обговорювалося у вітчизняній та зарубіжній літературі (Рибаков Б.О., Пещерова Є.Г., Колеша М., Плетньова С.О., Тухтіна Н.В., Милорадович О.В., Кузнецов В.О., Бобринський О.О., Даркевич В.П.). Матеріали з салтівських пам'яток Подонеччя дозволили ще раз повернутися до нього. Наші джерела впевнено підтверджують думку С.О.Плетньової про поєднання в клеймах двох ідей: практичної – знак майстра – і символічної, точніше магичної – знак-берегня [Плетнева, 1967, с.128], при-

чому друга ідея, за результатами наших розкопок, більш аргументована [Красильников, 1976, с.274-277; Красильников, 1980, с.69-70].

До керамічних виробів спеціального призначення ми відносимо серію ліпних світильників двох підтипів.

Підтип А – низькі чашоподібні посудини з плоским дном та розмірами: діаметр 9-12 см, висота 5-7 см. Ручки в них трьох видів: в одних у вигляді петель у середині чаші світильника інших – у вигляді петель, але зовні, у третіх ручка у вигляді масивної наліпки (рис.10,1-4).

Підтип Б високі (14-15 см) світильники на масивній ніжці-підставці. Жирові чаші діаметром 12-13 см, глибиною до 3 см, довжина ніжки 5-6 см, діаметр основи 5-8 см (рис.10,5). Керамічна маса світильників відповідає глині кухонного посуду.

Третій тип – опорні піраміди, листи, кришки, жаровні та пристрої, призначені збільшувати корисну площу печі.

Підтип А – опорні піраміди – підставки під листи та жаровні в тандирах або гончарних печах. Форми їх конусовидні, у розрізі квадратні або круглі, дно 12-16 см, верх 6-8 см, висота 15-20 см (рис.10,6-8).

Таким чином, піраміди дуже стійкі, у піч їх ставили не менше трьох-чотирьох штук. Зроблені піраміди з глини, у фактурі дрібний пісок, рослинність і шамот. Обпал глибокий, колір червоний, жовтогарячий.

Вид	Підтип	Основні параметри та їх значення в см.									Домішки тіста				
		Д – вінця	Д ¹ – горловини	Д ² – тулуба	Д ³ – дна	Н – висота	Н ¹ – вінця	Н ² – плічко	Н ³ – висота тулуба	Товщина	Пісок крупний	Пісок дрібний	Шамот	Рослинність	Крейда
I	A	9	7,5	12	6,5	11	1,7	4,3	6	0,7	+				+
	A	10	7,6	14	8,5	12	1,7	5,3	5,5	0,8	+	+			+
	A	12	10	16	9,5	14,5	1,5	5,6	7,5	0,9	+	+		+	
	B	11	9,3	15,5	7	16	1,3	5,7	9,2	0,9		+	+		
	B	11	10	16	8	16	1,2	5,8	9,3	0,7	+				
	B	12	10	16	8,5	16	1,5	6,2	8,3	0,9		+	+		
II	A	15	13	21,5	13	20	1,5	8,5	11,5	1		+	+		
	A	17	15	23	14	22	2	9,5	10,5	1,2		+	+		+
	B	17	14,3	23,8	11	25	2,2	6,5	16,3	1,1	+			+	
	B	13	10	20	8	21,5	2,3	4	15,7	1,1		+	+		+
	B	14	11	18	8,3	19	1,5	6	10,5	0,8	+		+		
III	A	17	14,5	28	13	27	2,5	11,5	13	1,3		+	+		+
	A	18	15,6	35,5	13,6	31	2,8	13	15,2	1,5	+	+			
	B	18	15,3	25,8	10	28	2,7	9,3	16	1,2	+				
	B	18	14	29	15	33	3,3	9,7	20	1,6	+	+	+		
	B	18	15	26	13	25	3	9	16	1,4	+	+			

Таб. III. Основні параметри кружальної кухонної кераміки.

Тип II – листи, масивні ліпні, круглі (овальні) диски діаметром 30-35 см, товщиною 4,5-5 см. Для зручності при користуванні з двох протилежних боків до листа прироблені ручки у вигляді вушок. У керамічній масі є домішки шамоту, крейдової крошки, рослинності. Поверхня їх заглажена й вкрита глибокими ямками (рис.10,9).

Тип III – жаровні, коритоподібні, переносні, сковородоподібні посудини, призначені для просушки зерна. Їх встановлювали над піччю після того, як піч перегорала, але залишалася ще досить прогрітою. У залежності від розмірів і характеру призначення жаровні поділяються на два підтипи. Підтип А – легкі переносні, діаметром до 50 см, висота бортів 5-7 см, товщина 1,5-3 см (рис.10,10). Підтип Б – важкі, масивні посудини, діаметром близько 1-1,2 м, висота бортів 15-18 (20) см, товщина стінок 6-10 см. Зроблені з керамічного тіста з великим відсотком крупного шамоту, піску, крейди. Окремі жаровні селища Новолимарівка виліплені з білої глини, яка насичена тільки крейдою. Одна з них збереглася в робочому стані, тобто була вмонтована над тандиром. Усього ж на селищах знайдено близько 40 жаровень, із них 40% підтипу А, 60% – підтипу Б. Жаровні свідчать про розвинене землеробське господарство, турботи про збереження запасів зерна. Перелік матеріалів, зроблених з глиняної маси, можна було б продовжувати, та вони далеко виходять за поняття кераміки як посуду.

Завершуючи огляд салтівської кухонної кераміки з території Середньодонеччя, ми можемо констатувати, що тут є практично всі відомі для салтівської культури побутові вироби з глини. У виго-

товленні кухонного посуду була висока, у порівнянні з іншими центрами гончарного виробництва, технологія. Проте основна маса кераміки середнього Подонеччя характеризується морфологічними, технологічними й функціональними рисами, які властиві для південних зон салтово-маяцької культури. Зокрема, кухонна кераміка з наших поселень та поховань нагадує матеріали салтівського шару Саркела, Таманського та Правобережного Цимлянського городищ, відповідає знахідкам із ямних могильників середнього Подонців'я та нижнього Подоння. Але особливо вона тяжіє до Карнаухівського керамічного комплексу, хоча характер будівель з Карнаухово в багатьох випадках не відповідає будівлям з селищ Подонеччя [Ляпушкин, 1958, с.263-314].

За керамікою можна визначити, що населення цієї території у своїй основі складалось із праболгар, які з VIII століття мають власний посуд кулястої форми. Пізніше, в IX столітті поряд з побутовим посудом починають засвоювати кружальну кераміку. Провідною формою так і залишається кулястість і тільки приблизно з другої половини IX століття розвиваються нові традиції – більш стрункі високі пропорції горщиків.

З цього випливає те, що Подонеччя не є глухою провінцією Хозарського каганату [Плетнева, 1986, с.9-10], воно займало досить важливе місце поряд з економічно розвиненими регіонами Хазарської периферії. Високоякісний кухонний посуд виготовляли у гончарних майстернях, які за розкопками відомі в усіх трьох селищах [Красильников, 1980, с.60-68].

ЛІТЕРАТУРА

Городцов В.А. 1905. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901г.//Труды ХП АС. М.Т.І.

Красильников К.И. 1976. Гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры.// СА. №3.

Красильников К.И. 1980. Новые данные о гончарном производстве в салтовское время на Северском Донце.//КСИА. Вып.160.

Красильников К.И. 1980. Население Среднедонечья в VIII - начале X веков (салтово-маяцкая культура на среднем Донце)//Автореф.дис...канд.ист.наук.М.

Красильников К.И. 1981. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья // СА. №4.

Krasilnikov K.I. 1990. Die keramik der saltovo-majaki-kultur am nordlichen Mittellauf des Donec.//Die

Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten (Hg.:Cs.Balint) Varia Archaeologica III. Budapest.

Ляпушкин И.И. 1958. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне реки Дона // МИА. №62.

Плетнева С.А. 1959. Керамика Саркела-Белой Вежи//МИА. №75.

Плетнева С.А. 1962. Средневековые поселения на Белой Калитве // КСИА. Вып.90.

Плетнева С.А. 1963. Средневековая керамика Таманского городища // Керамика и стекло древней Тмутаракани. М.

Плетнева С.А. 1967. От кочевий к городам // МИА. №142.

Плетнева С.А. 1986. Хазары. М.

Русанова И.Т. 1976. Славянские древности VI-VII вв. М.

CONTENTS

Kukharchuk Yu. Mousterian location Chulatovo III in Desna area and interpretation of its cultural belonging	3
Pyasetski V. The Palaeolithic of the Eastern part of the Volhynian Uplands	8
Stupak D. Technology of the flint chipping of the Svider culture of Ukrainian Polissja (by the analyzes of nucleuses)	18
Kornienko V. The classification of the Late Paleolithic images	25
Smyntyna E. Population migrations and the way of the historical-cultural adaptation: some problems of correlation (at the materials of Mesolithic settlements of Ukraine)	31
Mikhailova N. Myths about the deer of the Eurasian peoples	38
Hassan Hasan. Ancient Mary city (problems of historical and archaeological study)	45
Mamleeva L. Formation of Great Silk Road in the system of transcivilization interaction of the peoples of Eurasian.	53
Pioro V. Graves of the Katakombna culture with the production tools in the Luaganska province	62
Lysenko S. Cemetery of Kozarovychy of Late Bronze Age	69
Zubar V., Krapivina V. About Roman Garrison in Olbia in the middle of the 3rd Century	76
Petrauskas A., Petrauskas O., Shyshkin R. The new settlement of the Late Zarubinetska culture near Krukivschina in the Kyiv region	84
Levada M., Osadchiy R. The New Monuments of Chernyahov Culture to the North of Vinnitsa Province (about a question of the population settlement between the rivers Ros' and South Bug)	92
Sinita E. Early mediavel ingumations in penkovka culture area	98
Komar A. Pre-Saltiv and Early Saltiv horizons in Western Europe (problems of chronology)	111
Aksjonov V. The Staryj Saltiv catacomb cemetery	137
Komar A., Pioro V. Barrows of the Khazarian time in the Lugansk region	150
Tahtaj A. Burial complex of the Khazarian times from Chistjakovo (Stalinsk region)	160
Krasilnikov K. Kitchen ceramics and some wares of special designation made of clay of Saltiv-Majaki culture in the Middle Donets region	170
Shilin Y. New in numismatics of the Kharahanides	178
Androschuk F. Sweeden Birka and its contacts with the East	194
Gotun I.A. Functional features of the nonfortified settlements of the Middle Dniepr region in 10 th – 13 th centuries A.D.	206